ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ - ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ[1]

Εισαγωγικά

1. Οι προκλήσεις που θέτει στο δικαιοδοτικό έργο η κλιματική αλλαγή αποτελούν ίσως το πλέον επίκαιρο και δημοφιλές θέμα στο περιβαλλοντικό δίκαιο. Η κλιματική αλλαγή αποτελεί ίσως το μεγαλύτερο διακύβευμα της ανθρωπότητας. Είναι πρόκληση για το ενεργειακό σύστημα, την πολιτική, το δίκαιο αλλά και απειλή για την ανθρώπινη υγεία, το περιβάλλον, την ασφάλεια την ευημερία.

Σύμφωνα με τις Εκθέσεις της Διακυβερνητικής Επιτροπής για το Κλίμα (IPCC)[2] η κλιματική αλλαγή δεν αφορά μόνο τις μέλλουσες γενιές, όπως διακηρυσσόταν τη δεκαετία του 1990, αλλά είναι παρούσα ως αναπόδραστη πραγματικότητα[3], καθώς δυνάμει των ως άνω εκθέσεων διαπιστώνεται ότι, εάν η αύξηση της θερμοκρασίας συνεχιστεί με τους ίδιους ρυθμούς, οι συνέπειες θα είναι καταστροφικές για τον άνθρωπο και τα οικοσυστήματα.

Σε δημοσκόπηση της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2021) καταγράφηκε ότι το 81% των πολιτών της Ε.Ε. συμφωνεί ότι η κλιματική αλλαγή είναι η σημαντικότερη πρόκληση που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα αυτό τον αιώνα. Το 75% απάντησε ότι ανησυχεί περισσότερο για την κλιματική κρίση από όσο πιστεύουν ότι ανησυχούν οι κυβερνήσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο (α) προκύπτουν νέα «εργαλεία» και μέθοδοι διεκδίκησης ενός καθαρού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με την προστασία θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, (β) αυξάνονται μαζικά οι προσφυγές πολιτών που διεκδικούν την συμμόρφωση από τις κυβερνήσεις τους των διεθνών και εθνικών δεσμεύσεων τους για τον περιορισμό των συνεπειών από την κλιματική αλλαγή, (γ) εκδίδονται δικαστικές αποφάσεις που κρίνουν μεταξύ άλλων το θέμα των υποχρεώσεων αλλά

---

[1] Εισήγηση στο 12ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Νομικών e-Θεμις «Το δίκαιο της Ενέργειας και του Περιβάλλοντος» με θέμα «Κλιματική Αλλαγή – Κλιματική Δικαιοσύνη», στο Βόλο 10 και 11 Μαρτίου 2023.

[2] Όργανο των Ηνωμένων Εθνών υπεύθυνο για την αξιολόγηση των επιστημονικών πορισμάτων και ερευνών σχετικά με την κλιματική αλλαγή. Τα συμπεράσματά της καταγράφονται σε Εκθέσεις (Reports) που αποτελούν παγκοσμίως το σημείο αναφοράς για τα ζητήματα της κλιματικής αλλαγής.

[3] Ι. Περβού, Από την κλιματική αλλαγή στην κλιματική κρίση: Η συμβολή των εθνικών δικαστηρίων στην εφαρμογή του διεθνούς δικαίου, ΠερΔικ 1/2022, σελ. 46-52

και των τυχόν παραλείψεων των κυβερνήσεων σχετικά την ανάληψη πρωτοβουλιών και δράσεων για την ανάσχεση της κλιματικής αλλαγής.

Κανονιστικό Πλαίσιο

2. Η κλιματική αλλαγή βρίσκεται στο διεθνές προσκήνιο ήδη από το **1992**, όταν, στο πλαίσιο της διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, υπογράφηκε η **Σύμβαση-Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή** (UNFCCC). Στην Σύμβαση αυτή δεν τέθηκαν νομικά δεσμευτικές υποχρεώσεις για τα κράτη, διατυπώθηκαν ωστόσο οι γενικές αρχές για την υλοποίηση του βασικού στόχου της σταθεροποίησης των συγκεντρώσεων των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα.

3. Επί τη βάσει των γενικών αυτών αρχών, η UNFCCC εξειδικεύθηκε, αρχικά, με το **Πρωτόκολλο του Κιότο**[4], δυνάμει του οποίου τα ανεπτυγμένα κράτη δεσμεύτηκαν να μειώσουν τις συνολικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου κατά περίπου 5% σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990.

4. Στη συνέχεια, η Σύμβαση-Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή επικαιροποιήθηκε και εξειδικεύτηκε περαιτέρω με τη **Συμφωνία των Παρισίων**[5], η οποία έθεσε ως μακροπρόθεσμο στόχο της σταθεροποίηση της ανόδου της παγκόσμιας θερμοκρασίας σε επίπεδα κάτω των 2 βαθμών Κελσίου, εάν είναι δυνατόν κάτω του 1,5 βαθμού, σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα, χωρίς να ορίζει συγκεκριμένο ποσοστό μείωσης. Στη χώρα μας η Συμφωνία των Παρισίων κυρώθηκε με τον Ν. **4426/2016**

5. Στις 11 Δεκεμβρίου 2019 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε την **Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία**[6], έναν φιλόδοξο «χάρτη» δράσεων, με τον οποίο ετέθη ως απώτερος στόχος η μετατροπή της Ευρώπης στην πρώτη κλιματικά ουδέτερη ήπειρο έως το 2050, με ενδιάμεσο στόχο την μείωση των εκπομπών κατά 55% σε σχέση με το 1990 έως το 2030. Προς τους σκοπούς αυτούς, απαιτείται η αναθεώρηση και η προσαρμογή των πολιτικών της ΕΕ, ώστε να αποκτήσουν βιώσιμο χαρακτήρα και να

---

[4] Υιοθετήθηκε τον Δεκέμβριο του 1997 κατά την Τρίτη Σύνοδο των Συμβαλλομένων στην UNFCCC Μερών στο Κιότο. Η Ελλάδα υπέγραψε το Πρωτόκολλο τον Απρίλιο του 1998, παράλληλα με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της ΕΕ και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

[5] Υιοθετήθηκε στις 12 Δεκεμβρίου του 2015 κατά την 21η Σύνοδο των Συμβαλλόμενων στην UNFCCC Μερών, στο Παρίσι. Το 2016 την Συμφωνία υπέγραψε η Ελλάδα αλλά και η ΕΕ.

[6] Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία

μπορέσουν να ανταποκριθούν στην πρόκληση της κλιματικής ουδετερότητας[7]. Οι προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας καλύπτουν 7 βασικούς τομείς δράσης: την ενέργεια, τις κατασκευές, τη βιομηχανία, τα μέσα μεταφοράς, τη βιοποικιλότητα, τη γεωργία και τη ρύπανση.

6. Οι ως άνω στόχοι ενσωματώθηκαν με την πρόβλεψη δεσμευτικών για τα κράτη μέλη μέτρων στον **Κανονισμό 2021/1119** του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου[8], ο οποίος συχνά αναφέρεται ως ο **πρώτος Ευρωπαϊκός Κλιματικός Νόμος**. Με τον Ευρωπαϊκό Νόμο για το Κλίμα η Ένωση δεσμεύεται πρώτη φορά νομικά και μάλιστα με το ισχυρότερο νομικό εργαλείο, τον Κανονισμό, να επιτύχει τον στόχο της κλιματικής ουδετερότητας μέχρι το 2050.

7. Σε εθνικό επίπεδο πρόσφατος είναι ο **Εθνικός Κλιματικός Νόμος 4936/2022**[9] με διακηρυσσόμενο σκοπό τη δημιουργία ενός συνεκτικού πλαισίου για τη βελτίωση της προσαρμοστικής ικανότητας και της κλιματικής ανθεκτικότητας της χώρας και τη διασφάλιση της σταδιακής μετάβασης της χώρας στην κλιματική ουδετερότητα έως το 2050, με τον πλέον περιβαλλοντικά βιώσιμο, κοινωνικά δίκαιο και οικονομικά αποδοτικό τρόπο[10].

Στο Εθνικό Κλιματικό Νόμο απουσιάζει μια ρητή αναφορά στο στόχο που ετέθη σαφώς από τη Συμφωνία των Παρισίων για τον περιορισμό της αύξησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη στον 1,5 βαθμό Κελσίου ή σε κάθε περίπτωση σε επίπεδο πολύ κάτω από τους 2 βαθμούς. Παράλληλα, <u>δεν έχει αποδοθεί επακριβώς το</u>

---

[7] Ο όρος αναφέρεται στον ισοσκελισμό των εκπομπών και των απορροφήσεων των αερίων του θερμοκηπίου, ώστε οι καθαρές εκπομπές να είναι μηδενικές. (άρθρο 2, παρ. 1 του Κανονισμού ΕΕ 2021/1119)

[8] Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1119 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 30ης Ιουνίου 2021 για τη θέσπιση πλαισίου με στόχο την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας και για την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 401/2009 και (ΕΕ) 2018/1999 («Ευρωπαϊκό νομοθέτημα για το κλίμα»).

[9] Ν. 4936/2022 (Α' 105/27.05.2022) «Εθνικός Κλιματικός Νόμος – Μετάβαση στην κλιματική ουδετερότητα και προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή»

[10] Άρθρο 1. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του Νόμου θεσπίζεται πλαίσιο για την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή και τον σταδιακό μετριασμό των ανθρωπογενών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, για την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας, έως το 2050, προκειμένου να περιοριστεί η αύξηση της θερμοκρασίας, κατά ένα κόμμα πέντε βαθμούς κελσίου (1.5 C), πάνω από τα προβιομηχανικά επίπεδα. Για την επίτευξη του ανωτέρω στόχου προβλέπονται οι ενδιάμεσοι στόχοι μετριασμού των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου για το 2030 και το 2040, σύστημα παρακολούθησης, αξιολόγησης και επαναρρύθμισης, μέσω του μηχανισμού κατάρτισης προϋπολογισμών άνθρακα για τους βασικούς τομείς της οικονομίας, δείκτες παρακολούθησης της σχετικής προόδου, διαδικασίες αξιολόγησης της προόδου, αναπροσαρμογής των στόχων και λήψης πρόσθετων μέτρων και οι βασικοί άξονες πολιτικής οι οποίοι λαμβάνονται υπόψιν και δύνανται να εξειδικεύονται στο Εθνικό Σχέδιο για την Έρευνα και το Κλίμα (ΕΣΕΚ). Κουβαράς Η., Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δικαστικού ελέγχου στις κλιματικές υποθέσεις, ΠερΔικ 2022, σ. 388

περιεχόμενο του Ευρωπαϊκού Κλιματικού Νόμου, στον οποίο αναφέρεται ρητώς η δέσμευση για κλιματική ουδετερότητα έως το 2050.[11]

Κλιματική Νομολογία

8. Το φαινόμενο της κλιματικής κρίσης (ο όρος αυτός φαίνεται να αντικαθιστά σταδιακά αυτό της «κλιματικής αλλαγής») απασχολεί τη νομολογία ολοένα και περισσότερο τα τελευταία χρόνια. Η απασχόληση αυτή λαμβάνει τέτοιες διαστάσεις ώστε διαμορφώνονται οι κανόνες μιας «κλιματικής νομολογίας»[12] πολυδιάστατης λόγω των διαφορετικών δικονομιών, επιχειρημάτων ή αιτημάτων.

Φαίνεται ότι αναδεικνύεται μια νέα ξεχωριστή κατηγορία δικαιωμάτων τα ονομαζόμενα ως «κλιματικά δικαιώματα» (climate rights). Σε πολλές κλιματικές προσφυγές τονίζεται η αναποτελεσματικότητα των μέτρων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και εξ αυτού του λόγου θεωρείται ως προσβολή στα διεθνώς και συνταγματικά προστατευόμενα δικαιώματα των προσφευγόντων, όπως το δικαίωμα στη ζωή, στην υγεία, στο καθαρό πόσιμο νερό, στην οικογενειακή ζωή.[13]

9. Εάν γινόταν μια προσπάθεια διάκρισης των υποθέσεων αυτών, αυτές θα διαχωρίζονταν αρχικά (1) σε προσφυγές **κατά των κρατών/κυβερνήσεων** και (2) σε **προσφυγές κατά ιδιωτών**. Στην πρώτη περίπτωση των «κλιματικών προσφυγών» (climate change Litigation) [14] σε βάρος κράτων/κυβερνήσεων, διακρίνουμε τις εξής υποκατηγορίες:

1η Περίπτωση : Σε αυτή την κατηγορία έχουμε ακυρωτικές υποθέσεις που στρέφονται κατά παράλειψης οφειλόμενης ενέργειας της Διοίκησης μετά την

---

[11] Αυτό καθίσταται προβληματικό, καθώς η νομικά ρητή κατοχύρωση της δέσμευσης για κλιματική ουδετερότητα διευκολύνει την κλιματική ενσωμάτωση (climate mainstreaming), τη συμπερίληψη δηλαδή του κλιματικού παράγοντα ως ύψιστης προτεραιότητας της συνολικής ευθύνης πολιτικής Βασιλοπούλου Ι. – Τσακαλογιάννη Ι., Εθνικός Κλιματικός Νόμος : Μια πρώτη χαρτογράφηση και αξιολόγηση, ΠερΔικ 2022, σ. 514 επ.

[12] Μπουκουβάλα Β., Η ανάδειξη της κλιματικής δικαιοσύνης μέσω νομολογιακών παραδειγμάτων: Από την κλιματική ευθύνη του κράτους στην θεμελίωση αξιώσεων, ΠερΔικ 23 επ. Σακελαροπούλου Αικ., Η κλιματική κρίση και ο ρόλος του Δικαστή, Νοέμβριος 2019, νόμος και Φύση, Μητσιοπούλου Σ., Αστική ευθύνη του κράτους για ζημία από την κλιματική αλλαγή, ΠερΔικ 2022, σ. 525

[13] Βρετού Β., Μια Επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων «κλιματικών προσφυγών» και «κλιματικών δικαστικών αποφάσεων», ΠερΔικ 2022, σ. 41

[14] Βρετού Β., Μια Επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων «κλιματικών προσφυγών» και «κλιματικών δικαστικών αποφάσεων», ΠερΔικ 2022, σ. 37
Πρβλ και http://climatecasechart.com/ ηλεκτρονική πλατφόρμα (από το 2011) στην οποία καταγράφονται κλιματικές υποθέσεις 40 περίπου χωρών, διαχωρισμένες με κριτήρια. Βασικό κριτήριο εάν οι προσφυγές στρέφονται κατά κυβερνήσεω/κρατικών οργανισμών ή κατά ιδιωτών και εταιριών

υποβολή σχετικής αίτησης στην Διοίκηση. Υποθέσεις με αίτημα την ακύρωση της παράλειψης του εκάστοτε κράτους να θεσπίσει τις κατάλληλες ρυθμίσεις για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του που απορρέουν από το διεθνές δίκαιο της κλιματικής αλλαγής ή κατά ενεργειών της Διοίκησης που φέρονται να έχουν οδηγήσει σε αύξηση των εκπομπών αερίου του θερμοκηπίου ή σε ανεπαρκή μείωση των εκπομπών ή σε αποτυχία προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή.

2η Περίπτωση : Προσφυγές κατά του κράτους με αίτημα αυτό να λάβει τα κατάλληλα μέτρα κυρίως δε προς τον σκοπό της μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. (Υπόθεση Urgenda)

3η Περίπτωση : Προσφυγές κατά υπευθύνων λήψης αποφάσεων που στρέφονται κατά αποφάσεων για την χορήγηση αδειών, έργων, αδειών χωροθέτησης, πολεοδομικών αδειών. Πρόκειται για έγκριση δραστηριοτήτων τρίτων που συμβάλλον στην αύξηση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου.

4η Περίπτωση : Αγωγές αποζημίωσης λόγω αστικής ευθύνης του δημοσίου. Χαρακτηριστική υπόθεση η «απόφαση του αιώνα» όπως έχει χαρακτηριστεί από το Διοικητικό Πρωτοδικείο Παρισίων, τον Φεβρουάριο του 2021.

10. Η υπόθεση Urgenda[15] (περιβαλλοντική οργάνωση Urgenda κατά Ολλανδίας) θεωρείται ως η **γενέθλιος απόφαση της κλιματικής δικαιοσύνης**. Για πρώτη φορά εθνικό δικαστήριο κράτους-μέλους της ΕΕ καταδίκασε την κυβέρνηση της χώρας του εξαιτίας της παράλειψης αυτής να λάβει τα προσήκοντα μέτρα για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και κατ' επέκταση για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Κρίσιμο είναι πως το Δικαστήριο δεν υπέδειξε στην κυβέρνηση συγκεκριμένα μέτρα για τη μείωση των εκπομπών, διακινδυνεύοντας να υπεισέλθει κατά τρόπο συνταγματικώς προβληματικό στα καθήκοντα της νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας, αλλά αρκέστηκε στο να προτείνει ενδεικτικώς ορισμένες κατά την κρίση του αποτελεσματικές φιλοκρατικές ρυθμίσεις[16].

Η υπόθεση ξεκίνησε το 2013 από μια ολλανδική περιβαλλοντική ΜΚΟ με την ονομασία Urgenda Foundation σε συνεργασία με 900 πολίτες οι οποίοι και

[15] Urgenda Foundation v State of the Netherlands
Βλ. το κείμενο της απόφασης μεταφρασμένο σε ΠερΔικ 2022, σε. 79 επ.

[16] Μπατσούλας Δ. Η προστασία του κλίματος στην πρόσφατη γερμανική συνταγματική νομολογία. Σκέψεις με αφορμή την ιστορική απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 24.03.2021, ΠερΔικ 2022, σ. 394

προσφύγανε κατά του τότε ισχύοντος Κλιματικού Προγράμματος της Ολλανδικής κυβέρνησης, βάσει του οποίου προβλεπόταν η μείωση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα κατά 17% εν συγκρίσει με τις αντίστοιχες εκπομπές του έτους 1990. Μεταξύ άλλων, υποστηρίχθηκε στην προσφυγή πως το προβλεπόμενο ποσοστό μείωσης των εκπομπών δεν επαρκεί για την εκπλήρωση των κλιματικών στόχων της χώρας. Επιπρόσθετα, κατά τους προσφεύγοντες, η ανεπάρκεια του υφιστάμενου κλιματικού νομικού πλαισίου συνιστά παραβίαση της κρατικής υποχρέωσης προς προστασία της ζωής και των λοιπών εννόμων αγαθών των πολιτών από τις δραματικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής.

Το Πρωτοδικείο της Χάγης[17] έκανε δεκτή την προσφυγή με το αιτιολογικό πως το Ολλανδικό Κράτος παρέλειψε πράγματι να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την αποσόβηση της κλιματικής κρίσης. Η ανεπαρκής μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου συνιστά επί της ουσίας παρατεταμένη κρατική παράνομη συμπεριφορά, η οποία θέτει υπό διακινδύνευση τα έννομα αγαθά των πολιτών. Για τους λόγους αυτούς η Ολλανδική Κυβέρνηση υποχρεούται να θεσμοθετήσει άμεσα τη μείωση των εκπομπών κατά 25-40% σε σχέση με το 1990. Η κρίση του Δικαστηρίου έλαβε πλήρως υπόψη της τις διαθέσιμες επιστημονικές εκθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής έχουν ήδη εκδηλωθεί και θα λάβουν μελλοντικά ανεξέλεγκτες διαστάσεις άνευ της λήψης προσηκόντων αποτρεπτικών μέτρων.

Κατά της πρωτόδικής απόφασης ασκήθηκε από την κυβέρνηση έφεση τον Σεπτέμβριο του 2015 και παρά την κατακραυγή κορυφαίων επιστημόνων, δικηγόρων, εταιρειών και πολιτών. Η έφεση συζητήθηκε τον Μάιο του 2018 και το Εφετείο[18] επικύρωσε με το διατακτικό του την απόφαση του Πρωτοδικείου. Η κρίση του, βέβαια, στηρίχθηκε σε ένα παραλλαγμένο αιτιολογικό, βάσει του οποίου η προβλεπόμενη μη επαρκής μείωση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα αντίκειται στο άρθρο 2 της ΕΣΔΑ περί προστασίας της ζωής[19], καθώς και στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ περί προστασίας της ιδιωτικότητας[20]. **Αμφότερα τα έννομα αγαθά απειλούνται σημαντικά από την καλπάζουσα κλιματική κρίση, η οποία διαιωνίζεται από την ανεπάρκεια της κυβερνητικής κλιματικής πολιτικής**. Στις 8.1.2019 η Ολλανδική Κυβέρνηση κατέθεσε

[17] Rechtbank den Haag, Απόφαση της 24.06.2015, Υπόθεση C/09/456689, HA ZA 13-1396

[18] Gerechtshof den Haag, Απόφαση της 09.10.2018, 200.178.245/01.

[19] Άρθρο 2 παρ. 1 ΕΣΔΑ: «Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου. Εις ουδένα δύναται να επιβληθή εκ προθέσεως θάνατος, ειμή εις εκτέλεσιν θανατικής ποινής εκδιδόμενης υπό δικαστηρίου εν περιπτώσει αδικήματος τιμωρούμενου υπό του νόμου διά της ποινής ταύτης.»

[20] Άρθρο 8 παρ. 1 ΕΣΔΑ: «Πάν πρόσωπον δικαιούται εις τον σεβασμόν της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του». / Gerechtshof Den Haaag, Απόφαση της 09.10.2018, 200.178.245/01.

εκ νέου προσφυγή στο Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο. Τελικά στις 20.12.2020 το Ανώτατο Δικαστήριο[21] της χώρας απέρριψε την αναίρεση της Ολλανδικής κυβέρνησης στηριζόμενο στο αιτιολογικό της εφετειακής απόφασης.

11. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα κλιματικών προσφυγών αποτελεί η απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Bundesverfassungsgericht) της 24.3.2021 επί της υποθέσεως **Neubauer κ.α. κατά Γερμανίας**[22], στην οποία μια ομάδα νέων Γερμανών από κοινού με ΜΚΟ κατέθεσαν προσφυγή στο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, αναφέροντας ότι οι διατάξεις του Ομοσπονδιακού Νόμου για την προστασία του κλίματος είναι ανεπαρκείς. [23] Η προσφυγή επικαλούταν την υποχρέωση του Κράτους για προστασία του δικαιώματος στη ζωή, στη σωματική ακεραιότητα και στην προσωπική ελευθερία, του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, καθώς και των δικαιωμάτων σε ένα μέλλον «σύμφωνο με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια» και με ένα «ελάχιστο οικολογικό βιοτικό επίπεδο», δικαιώματα τα οποία, κατά τους ενάγοντες, δεν προστατεύονταν επαρκώς δυνάμει των ρυθμίσεων του γερμανικού Κλιματικού Νόμου. Το Δικαστήριο έκανε δεκτό το αίτημα και ζήτησε από την γερμανική Κυβέρνηση να τροποποιήσει το Νόμο.

Εντύπωση προκαλεί ότι το δικαστήριο εξέφρασε ρητά την κρίση ότι δεν πρέπει η τωρινή γενιά να καταναλώνει και να ξοδεύει το ενεργειακό απόθεμα εις βάρος των μελλοντικών γενεών. Η βάση της δικανικής κρίσης ήταν ότι 1) η προστασία του κλίματος αποτελεί ανθρώπινο δικαίωμα και για το λόγο αυτό το δικαίωμα σε ένα σταθερό κλίμα και ένα καθαρό περιβάλλον εντάσσεται στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, β) το σύνταγμα ερμηνεύεται με τρόπο που να είναι δίκαιο για όλες και σε όλες τις ανθρώπινες γενεές, γ) η νομοθετική λειτουργία θα πρέπει να καθοθηγείται από επιστημονικά δεδομένα.[24]

Οι τροποποιητικές προτάσεις εγκρίθηκαν εν τέλει από το γερμανικό Υπουργικό Συμβούλιο και από το Γερμανικό Κοινοβούλιο τον Ιούνιο του 2021. Δυνάμει του

---

[21] Hoge Raad, Απόφαση της 20.12.2019, 19/00135.

[22] B.VerfG, Beschluss des Ersten Senats vom 24. Marz 2021 – 1 BvR 2656/18 – Rn. 1-270, διαθέσιμη η απόφαση στον ακόλουθο σύνδεσμο (γερμανική γλώσσα) : http://www.bvferg.de/e/rs20210324_1bvr265618.html .

[23] Bundes-Klimaschutzgesetz (KSG, BGBL. I S. 2513), όπως τροποποιήθηκε (BGBL I S. 3905), διαθέσιμος ως ισχύει στον ακόλουθο σύνδεσμο: https://www.gesetze-im-internet.de/ksg/BJNR251310019.html . Το σκεπτικό της τροποποίησης μετά την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου διαθέσιμο στο προταθέν νομοσχέδιο εδώ: https://dserver.bundestag.de/btd/19/302/1930230.pdf (γερμανική γλώσσα).

[24] Βρετού Β., Μια Επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων «κλιματικών προσφυγών» και «κλιματικών δικαστικών αποφάσεων», ΠερΔικ 2022, σ. 44

τροποποιημένου Νόμου, οι στόχοι για την προστασία του κλίματος αυστηροποιήθηκαν και πλέον δεσμεύουν τη Γερμανία να καταστεί κλιματικά ουδέτερη έως το 2045, πέντε έτη νωρίτερα από τον προηγούμενο στόχο της και από την ημερομηνία-στόχο της ΕΕ, όπως αυτή τίθεται στον Ευρωπαϊκό Κλιματικό Νόμο. Παράλληλα, τέθηκε η υποχρέωση μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου κατά 65% έως το 2030 αντί του 55% που είχε οριστεί προηγουμένως.

12. Η απόφαση του **Διοικητικού Πρωτοδικείου των Παρισίων της 03.02.2021** έλαβε στην θεωρία τον χαρακτηρισμό της «**απόφασης του αιώνα**». Και αυτό διότι με αυτήν καταφάσκεται για πρώτη φορά στη γαλλική έννομη τάξη η αστική ευθύνη του Γαλλικού Δημοσίου λόγω της παράλειψης του να λάβει τα κατάλληλα μέτρα αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής. Κατά της παράλειψης αυτής στράφηκαν με αγωγή τέσσερις περιβαλλοντικές οργανώσεις με αίτημα την αποκατάσταση της ηθικής τους βλάβης ως συνέπεια της ζημιογόνου συμπεριφοράς του Γαλλικού Κράτους (υπό τη ειδικότερη έκφανση της παράνομης παράλειψης λήψης αποτελεσματικών μέτρων για τη αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης). Παράλληλα αιτήθηκαν την αποκατάσταση της οικολογικής ζημίας ως ζημίας που υφίσταται το περιβάλλον αυτό καθ΄ αυτό, ανεξαρτήτως ενδεχόμενης επελθούσας βλάβης των εννόμων αγαθών τους ως απόρροια αυτής. Για τη διάγνωσή της παράλειψης του Γαλλικού Δημοσίου το Δικαστήριο προέβη σε μια πρωτότυπη σύλληψη της έννοιας της αστικής ευθύνης του Κράτους σε συναρτήσει με τα καθήκοντά του για την αποσόβηση της κλιματικής καταστροφής. **Λόγω της σοβαρότητας και της έντασης της κλιματικής αλλαγής το Κράτος βαρύνεται με μία ιδιαίτερη υποχρέωση προστασίας του κλίματος.** Η παράνομη παράλειψη εκπλήρωσης αυτής της υποχρέωσης, κατά το μέτρο που τα κρατικά όργανα δε λαμβάνουν αποτελεσματικά φιλοκλιματικά μέτρα, συνδέεται αιτιωδώς με τη επέλευση οικολογικής ζημίας και κατ΄ επέκταση βλάβης των εννόμων αγαθών των πολιτών. Το Κράτος υπέχει σε τελική ανάλυση ευθύνης για την αποκατάσταση της ζημίας.
Το Δικαστήριο διέταξε το κράτος να καταλάβει το συμβολικό ποσό του ενός ευρώ ως αποζημίωση για την ηθική βλάβη που υπέστη και το ίδιο συμβολικό ποσό για την οικολογική βλάβη, ενώ διέταξε τον πρωθυπουργό και τους αρμοδίους υπουργούς να βάλουν τέλος σε όλες τις παραλείψεις να λάβουν επαρκή μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής ή την άμβλυνση των επιπτώσεων της.

Για την κατάφαση της επέλευσης οικολογικής βλάβης το Δικαστήριο στήριξε την κρίση του σε έγκυρες επιστημονικές εκθέσεις, βάσει των οποίων οι ανθρωπογενείς εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα οδηγούν αναμφίβολα στην αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της γης και κατ’ επέκταση στην εμφάνιση ακραίων καιρικών

φαινομένων, οπωσδήποτε επιβλαβών για τα έννομα αγαθά των πολιτών. Η υποχρέωση του Κράτους δεν περιορίζεται στη μείωση των εκπομπών αυτών αλλά εκτείνεται και στον περιορισμό κάθε ανθρωπογενούς δραστηριότητας που συντελεί στην επίταση της κλιματικής αλλαγής. Το Δικαστήριο, πάντως, απέφυγε να υποδείξει στη Διοίκηση συγκεκριμένα μέτρα προς αυτήν την κατεύθυνση και αρκέστηκε στο να της θέσει προθεσμία δύο μηνών, ώστε να προσκομίσει εκείνη τα στοιχεία από τα οποία θα προκύπτουν τα οφειλόμενα μέτρα προστασίας του κλίματος.

13. Η υπόθεση **Saul Luciano Lliuya v. RWE AG**[25] παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς εκτυλίσσεται ύστερα από την άσκηση της πρώτης «κλιματικής αγωγής» στη Γερμανία. Πρόκειται περί αστικοδικαιικής φύσεως διάφορά, στα πλαίσια της οποίας ο περουβιανής καταγωγής Saul Lliuya στράφηκε δικαστικά κατά της ιδιωτικής ενεργειακής εταιρείας RWE AG. Η RWE AG θεωρείται ως μια από τις μεγαλύτερες ρυπαίνουσες εταιρείες παγκοσμίως, με δεδομένο πως τα υπό την ιδιοκτησία της εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας παράγουν περίπου το 0,5 % των συνολικών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα παγκοσμίως. Ο Lliuya κατοικεί στην περουβιανή πόλη Huaraz, η οποία ταλανίζεται από την ιδιαίτερα υψηλή μέση στάθμη των υδάτων της. Η παγετώδης λίμνη πλησίον της κατοικίας του Lliuya υπερχείλισε το 2015 προξενώντας υλικές ζημιές μεγάλης αξίας στις προκείμενες ιδιοκτησίες. Για τον λόγο αυτό ο Περουβιανός ζήτησε από τη RWE AG την αποκατάσταση των ζημιών αυτών κατά ποσοστό ίσο με το μερίδιο της στην πρόκληση της κλιματικής αλλαγής, δηλαδή κατά 0,5%.

Συνεπώς, το 2015 άσκησε αγωγή κατά της εταιρείας ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου του Hessen, της έδρας δηλαδή της RWE AG. Επικαλέστηκε τις διατάξεις του Κανονισμού Ρώμη 2, βάσει των οποίων στις διαφορές που γεννώνται από περιβαλλοντικές καταστροφές ο προσφεύγων δικαιούται να κάνει χρήση του δικαίου είτε του τόπου τέλεσης της περιβαλλοντικά ζημιογόνας πράξης (εν προκειμένω της Γερμανίας) είτε του τόπου εμφάνισης της περιβαλλοντικής ζημιάς (εν προκειμένω του Περού). Επιλέγοντας ως εφαρμοστέο δίκαιο το γερμανικό ΑΚ, κατά την οποία η προσβολή της ιδιοκτησίας επάγεται την υποχρέωση αποκατάστασης της επελθούσας ζημίας από τον υπεύθυνο. Το δικαστήριο απέρριψε τελικώς την αγωγή με το αιτιολογικό ότι δεν αποδεικνύεται επαρκώς η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου της εταιρείας και της επελθούσας ζημίας στην κατοικία του ενάγοντος.

[25] Η RWE AG είναι μια γερμανική πολυεθνική εταιρεία ενέργειας με έδρα το Έσσεν. Παράγει και εμπορεύεται ηλεκτρική ενέργεια στην Ασία-Ειρηνικό, την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Κατά της πρωτόδικης απόφασης ο Lliuya άσκησε έφεση ενώπιον του Εφετείου Hamm. Προς έκπληξη όλων **το επιληφθέν Εφετείου έκανε σε πρώτο επίπεδο δεκτή την έφεση.** Κατά την κρίση του, η ύπαρξη πολλών διαφορετικών παραγωγών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα παγκοσμίως δεν αποκλείει την ευθύνη ενός από αυτούς προς αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημίας λόγω αυτών . Οι παραγωγοί αυτοί είναι μάλιστα επιφορτισμένοι με την υποχρέωση να συνδράμουν αυτούς που θίγονται από τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής στις φτωχές χώρες. Πρόκειται πραγματικά περί ενός εξαιρετικά πρωτοποριακού αιτιολογικού, το οποίο αξιοποιούμενο και σε άλλες παρεμφερείς υποθέσεις θα οδηγήσει αναντίρρητα στην έκδοση φιλοκλιματικών αποφάσεων. Το Εφετείο διέταξε κατόπιν τη διεξαγωγή αποδείξεων, ώστε να στοιχειοθετηθεί επαρκώς η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της ζημιογόνου συμπεριφοράς της εταιρίας και της επέλευσης των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής στην πόλη του Lliuya. Σε αυτό το στάδιο του παρόντος η υπόθεση.

14. Στην υπόθεση **Vienna Airport Case** της 2ης Φεβρουαρίου 2017, το ομοσπονδιακό διοικητικό δικαστήριο της Αυστρίας (Bundesvewaltungsgericht), κλήθηκε να κρίνει αν η εγκριτική (διοικητική) πράξη της αρμόδιας διοικητικής αρχής για τη δημιουργία ενός τρίτου αεροδιάδρομου στο διεθνές αεροδρόμιο της Βιέννης – Schwechat προσβάλλει το δημόσιο συμφέρον, εν όψει και των εθνικών και διεθνών δεσμεύσεων του κράτους να μειώσει τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.
Το δικαστήριο εν προκειμένω εκτίμησε τη βλάβη που θα επερχόταν στο περιβάλλον από την κατασκευή του έργου αυτού και, ειδικότερα, ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία του φακέλου, μετά την ολοκλήρωση του έργου και τη λειτουργία του θα επερχόταν αύξηση των ετήσιων εκπομπών CO2 στην Αυστρία κατά 1,79% έως 2,02% από το 2010 έως το 2025. Τούτο έρχεται σε αντίθεση, όπως τόνισε το δικαστήριο, με τον στόχο της μείωσης των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου στο πλαίσιο της λειτουργίας των μεταφορών στην Αυστρία έως το έτος 2020 κατά 2,25%.

Οι προσφεύγοντες επικαλέστηκαν, μεταξύ άλλων διατάξεων, το άρθρο 37 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που απαιτεί υψηλό επίπεδο περιβαλλοντικής προστασίας και βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος, σύμφωνα με τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, καθώς και το άρθρο 144 του αυστριακού ομοσπονδιακού συντάγματος που κατοχυρώνει την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης και την προστασία του περιβάλλοντος.

Το δικαστήριο στάθμισε από τη μία πλευρά τα ενδεχόμενα δημόσια οφέλη από την κατασκευή του έργου, ήτοι την υποδοχή περισσότερων πτήσεων, την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης και τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης, και από την

άλλη το δημόσιο συμφέρον προστασίας του περιβάλλοντος, ήτοι την αποφυγή περιβαλλοντικής βλάβης από την εκτέλεση του έργου, λόγω της αύξησης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου που θα συμβάλλει στην αλλαγή του κλίματος.

Το δικαστήριο σημείωσε ότι η κλιματική αλλαγή στην Αυστρία είναι ήδη παρούσα και σε εξέλιξη, θα έχει δε ευρείες και σημαντικές επιπτώσεις στους ανθρώπους, στη χλωρίδα και την πανίδα, αλλά και σε ολόκληρο το περιβάλλον. Τελικά, έκρινε ότι η κατασκευή και η λειτουργία ενός τρίτου διαδρόμου στο διεθνές αεροδρόμιο της Βιέννης θα ήταν αντίθετη προς το δημόσιο συμφέρον προστασίας του περιβάλλοντος και ειδικότερα την προστασία του κλίματος. Η απόφαση αυτή, κατόπιν προσφυγής ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου (ΣΔ) της Αυστρίας, εξαφανίστηκε. Το ΣΔ στην ανωτέρω στάθμιση προέταξε την προστασία του δημοσίου συμφέροντος της προώθησης της οικονομίας της χώρας.

15. Η υπόθεση **Friends of the Irish Environment κατά της Κυβέρνησης της Ιρλανδίας** . Εν συντομία, στις 19 Ιουλίου 2017, η κυβέρνηση της Ιρλανδίας ενέκρινε το Εθνικό Σχέδιο Μετριασμού της κλιματικής αλλαγής. Η ομάδα προάσπισης δικαιωμάτων Friends of the Irish Environment (φίλοι του Ιρλανδικού Περιβάλλοντος) κατέθεσε αγωγή στο Ανώτατο Δικαστήριο κατά του Κράτους, ισχυριζόμενη ότι το Εθνικό Σχέδιο Μετριασμού απέτυχε να προσδιορίσει τον τρόπο με τον οποίο υποτίθεται ότι θα επιτευχθεί ο «εθνικός μεταβατικός στόχος» της μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου κατά 25% έως 40% έως το 2020, όπως απαιτείται από τον Εθνικό Νόμο του 2015 για τη δράση για το κλίμα και την ανάπτυξη με χαμηλές εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα. Η προσφεύγουσα υποστήριξε επίσης ότι το Εθνικό Σχέδιο Μετριασμού παραβιάζει το δικαίωμα στη ζωή, το δικαίωμα στη σωματική ακεραιότητα και το δικαίωμα στο περιβάλλον σύμφωνα με το Σύνταγμα της Ιρλανδίας και το δικαίωμα στη ζωή και το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρώπινων Δικαιωμάτων. Το Ανώτατο Δικαστήριο απέρριψε τους ισχυρισμούς, υποστηρίζοντας ότι θα έπρεπε να παρέχεται ευρεία διακριτική ευχέρεια στην εκτελεστική εξουσία και ότι ο νόμος του 2015 δεν προέβλεπε καμία νομοθετική υποχρέωση για την επίτευξη ενδιάμεσων στόχων. Επιπλέον, το Εθνικό Σχέδιο Μετριασμού έπρεπε να θεωρηθεί ως ένα από τα βήματα προς την διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής για την κλιματική αλλαγή και, επομένως δεν θεωρήθηκε ότι παραβιάζει κανένα ανθρώπινο δικαίωμα. Στις 15 Νοεμβρίου 2019, η ίδια ομάδα άσκησε έφεση, με την απόφαση της 31 Ιούλιου 2020 να καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το σχέδιο δεν προσδιόριζε τον τρόπο με τον οποίο η Ιρλανδία θα επιτύχει τους στόχους της για το 2050,, ώστε να συμμορφωθεί με τις διατάξεις του Νόμου του 2015, με την επιταγή η Ιρλανδική Κυβέρνηση να δημιουργήσει ένα νέο,

πιο φιλόδοξο Εθνικό Μετριασμού που να συμμορφώνεται με τις εθνικές και διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις της Ιρλανδίας.[26]

Συμπεράσματα

Είναι σαφές ότι η κλιματική κρίση αποτελεί καταλύτη για την εγκαθίδρυση νέων θεμελιωδών δικαιωμάτων και αποτελεί πρόκληση για την νομολογία.

Τα δικαστήρια έως σήμερα φαίνονται να τηρούν μια μάλλον θετική στάση. Οι δικαστές, μετά την πλούσια νομολογία για την πρόσβαση σε περιβαλλοντική πληροφόρηση, στηριζόμενοι πλέον σε αρχές και κανόνες που έχουν ήδη διατυπωθεί νομοθετικά και νομολογιακά όπως η αρχή της προφύλαξης, η αρχή της πρόληψης, το δικαίωμα σε ένα καθαρό και υγιές περιβάλλον, η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και αναγνωρίζοντας τη σοβαρότητα του προβλήματος και τις καταλυτικές του συνέπειες στην ζωή, την υγεία και την ευημερία των ανθρώπων, **ξεπερνούν τους δικονομικούς ή και ουσιαστικούς περιορισμούς** που υπάρχουν ιδίως λόγω της έλλειψης ειδικών νομοθετικών ρυθμίσεων **και προσπαθούν με τις αποφάσεις τους να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής**.[27]

Η κριτική που γίνεται στις αποφάσεις που εξετάζουν τις κλιματικές υποθέσεις είναι ότι τα δικαστήρια δεν είχαν ο κατάλληλος χώρος για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής. Περαιτέρω υπάρχει προβληματισμός για τον τρόπο με τον οποίο η Δικαιοσύνη θα πρέπει να ανταποκρίνεται στις σχετικές αξιώσεις χωρίς να παραβιάζεται η διάκριση των εξουσιών.

Σε κάθε περίπτωση οι κλιματικές προσφυγές μπορούν να αποτελέσουν ένα βασικό ισχυρό «εργαλείο» για την προώθηση της δράσης για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης.

---

[26] Πουϊκλή Κλ – Τσακαλογιάννη Ι., Ανασκόπηση της εμφάνισης και εξέλιξης των κλιματικών αγωγών στην Ευρώπη, ΠερΔικ 2022, σ. 53 επ.

[27] Σακελαροπούλου Αικ., Η κλιματική κρίση και ο ρόλος του Δικαστή, Νοέμβριος 2019, νόμος και Φύση,

Πηγές:

- Βασιλοπούλου Ι. – Τσακαλογιάννη Ι., Εθνικός Κλιματικός Νόμος : Μια πρώτη χαρτογράφηση και αξιολόγηση, ΠερΔικ 2022, σ. 514 επ.
- Βρετού Β., Μια Επισκόπηση και αξιολόγηση των νέων «κλιματικών προσφυγών» και «κλιματικών δικαστικών αποφάσεων», ΠερΔικ 2022, σ. 37 επ.
- Κουβαράς Η., Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δικαστικού ελέγχου στις κλιματικές υποθέσεις, ΠερΔικ2022, σ. 337
- Λέντης Δ. – Τσάκωνα Α., Το νέο ευρωπαϊκό νομοθέτημα για το κλίμα: Πλαίσιο υιοθέτησης και κυριότερες ρυθμίσες, ΠερΔικ 2022, σ. 10 επ.
- Μητσιοπούλου Σ., Αστική ευθύνη του κράτους για ζημία από την κλιματική αλλαγή, ΠερΔικ 2022, σ. 525
- Μπατσούλας Δ. Η προστασία του κλίματος στην πρόσφατη γερμανική συνταγματική νομολογία. Σκέψεις με αφορμή την ιστορική απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 24.03.2021, ΠερΔικ 2022, σ. 394
- Μπουκουβάλα Β., Η ανάδειξη της κλιματικής δικαιοσύνης μέσω νομολογιακών παραδειγμάτων: Από την κλιματική ευθύνη του κράτους στην θεμελίωση αξιώσεων, ΠερΔικ 23 επ.
- Πέρβου Ι., Από την κλιματική αλλαγή στην κλιματική κρίση: η συμβολή των εθνικών δικαστηρίων στην εφαρμογή του διεθνούς δικαίου, ΠερΔικ 2022, σ. 46 επ.
- Πουϊκλή Κλ – Τσακαλογιάννη Ι., Ανασκόπηση της εμφάνισης και εξέλιξης των κλιματικών αγωγών στην Ευρώπη, ΠερΔικ 2022, σ. 53 επ.
- Σακελαροπούλου Αικ., Η κλιματική κρίση και ο ρόλος του Δικαστή, Νοέμβριος 2019, νόμος και Φύση, https://nomosphysis.org.gr/19843/i-klimatiki-krisi-kai-o-rolos-toy-dikasti/#_ftnref16
- Χριστοφορίδου Σ., Τα συνταγματικά θεμέλια για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής με βάση την απόφαση του ΓΟΣΔ της 24.3.2021, ΠερΔικ 2021, σ. 376 επ.